

ȘCOALA NAȚIONALĂ DE STUDII POLITICE ȘI ADMINISTRATIVE
FACULTATEA DE ȘTIINȚE POLITICE
DEPARTAMENTUL DE SOCIOLOGIE

TEZA DE DOCTORAT

POVESTIRI DE PE PRISPA DIGITALĂ: INFLUENȚA TEHNOLOGIILOR
DIGITALE ASUPRA CONSTITUIRII ȘI TRANSMITERII MEMORIEI DE
FAMILIE ÎN ROMÂNIA

Rezumat

Doctorand: Ioana Adriana Culceag (Avădani)
Coordonator: Prof. Univ. Dr. Andrei Gheorghiu

București
2024

Lucrarea analizează modul în care tehnologiile digitale au influențat practicile individuale de constituire, conservare și transmitere a amintirilor și de agregare a acestora în “memoria de familie”. Maurice Halbwachs a construit, încă din 1940, eșafodajul teoretic care demonstrează caracterul social al memoriei – fie ea individuală, de grup sau colectivă și modul în care memoria indivizilor și a grupurilor (familia fiind unul dintre ele) “hrănește” (dar se și hrănește din) memoria colectivă și, în cele din urmă, ceea ce noi numim “istorie”.

Până de curând, istoricii au putut descifra modul de viață al societăților din vremuri trecute în baza artefactelor materiale, inclusiv înscrisuri, supraviețuitoare accidentale ale sutelor de ani care au trecut peste ele. Apariția tiparului și răspândirea formelor scrise și, mai târziu, dezvoltarea formelor statale ca administratori ai societății au dus la instituționalizarea demersurilor de colectare și arhivare a artefactelor cu valoare mnemonică, fie din rațiuni de control, fie dintr-o recunoscută și autoasumată datorie față de viitor. Există biblioteci naționale, există arhive naționale, colecții naționale de artefacte istorice. Există ideologii care se revendică de la acest trecut bine documentat.

Paradigma digitală pe care o trăim pare că răstoarnă o parte din aceste practici, fără a pune altceva în loc. În contextul răspândirii formatelor digitale, însuși termenul de „înscris” trebuie revizuit și adaptat unor formule lipsite (cel puțin aparent) de materialitate. Se vorbește de o închidere a Parantezei Guttenberg, acel scurt (la scara istoriei) interval în care tipăritura a fost vehiculul principal în transmiterea cunoașterii (Pettitt, 2010). Se închide, odată cu ea, susține Pettitt, și paranteza intimității (2013) și asistăm la „renașterea zvonului” (2019). O reîntoarcere la modul de comunicare mai apropiat celui din Evul Mediu, dar mediat de tehnologiile digitale.

Cercetătorii domeniului digital au remarcat rapida pătrundere a tehnologiilor digitale, în special a celor legate de media și comunicare, în habitus, până într-acolo încât vorbesc deja de “o viață trăită în media” (Deuze, Blank, Spears, 2012) sau de faptul că acestea au devenit parte a „naturii umane” (Kozinets 2015).

O parte din noutatea adusă de paradigma digitală este speranța imortalității informației, a memoriei perene a Internetului. Pe de altă parte, cercetătorii se tem de revenirea la un „ev digital întunecat” (Winters, 2017), în care informația de valoare va fi pierdută pentru generațiile viitoare. Prinși între o abundență de informații, societăți în profundă schimbare, inclusiv la nivelul instituțiilor fundamentale precum familia, competențe digitale prinse din “din mers” mai degrabă decât educate și minimale eforturi deliberate de conservare și arhivare a amintirilor care vor deveni “trecutul viitorului”, remarcăm avertismentul lansat de Laermans și Gielen (2007): „Suntem înconjurați de o istorie digitală pentru care încă nu avem ochi”. De aici

întrebarea: cum ne vor găsi pe noi urmașii noștri călători prin lume? Ce va ști viitorimea despre noi?

Cercetarea a documentat manifestările și a încercat să identifice cauzele – sociale, tehnologice sau individuale – ale acestei *cecități digitale*. Am urmărit modul în care practicile mnemonice se re-formează și se adaptează ofertei digitale: facilitate în utilizare, accesibilitate fizică și financiară, mobilitate și simplitate în diseminare. Am urmărit, de asemenea, modul în care rolurile în conservarea memoriei autobiografice și de familie sunt afectate de tehnologiile digitale și ce anume factori determină acest impact.

Cercetarea este structurată în jurul a patru întrebări: două exploratorii, de identificare a practicilor, una comparativă între practicile analogice și digitale și una introspectivă, care caută rațiunile pentru diferențele identificate.

Q1. Care sunt cele mai frecvente artefacte și practici de formare și conservare a memoriei individuale și de familie?

Q2. Care sunt cele mai frecvente practici de transmisie intergenerațională a amintirilor și memoriei de familie?

Q3. Cum diferă practicile digitale de cele analogice în acest domeniu și ce anume induce aceste diferențe?

Q4. Există diferențiatori (gen, vârstă, situație parentală, competente digitale) în adoptarea și performarea acestor practici?

Ce aduce nou lucrarea este, în primul rând, tema. Lucrările științifice despre practicile mnemonice digitale sunt mai degrabă rare, iar pentru populația din România nu am găsit nimic asemănător. Cercetările în domeniul memoriei pentru România abordează o perspectivă istorică, se concentrează pe teme legate de exil, deportări și Holocaust sau pe anumite populații descrise etnic sau regional (comunitatea evreiască, arhivele din Secuime). Cele care analizează practicile digitale sunt axate pe (dez)informare și comunicare și utilizarea diverselor dispozitive. Tema este inedită, iar literatura științifică în jurul ei este săracă. Lucrarea aduce astfel o contribuție care se poate dovedi fertilă pe termen mai lung.

Un al doilea element de noutate este aplicarea metodologiei netnografice, propusă de Kozinets (2010, 2015). El propune recunoașterea domeniului digital drept teren legitim de cercetare, a comunităților online și din online drept grupuri care pot și trebuie să fie supuse cercetării, prin utilizarea netnografiei – o adaptare a metodelor etnografice clasice la specificul domeniului digital. Cercetările netnografice sunt încă rare în România, iar expandarea domeniului digital le va face curând nu doar acceptabile, ci și necesare. Din această perspectivă,

lucrarea este un demers care testează limitele metodologice și relevă valențele practice ale netnografiei.

Am utilizat, în contextul metodologiei netnografice, un mix de metode: observația participativă asupra grupului meu de prieteni de Facebook (peste 3200 de persoane), o anchetă socială pe bază de chestionar online auto-administrat pe un eșantion de disponibilitate de 527 de persoane, dublată de 24 de interviuri în profunzime semi-structurate. Eșantionul a inclus persoane între 18 -78 de ani, iar intervievații au provenit din toate cohortele.

Lucrarea este structurată pe șapte capitole majore. **Capitolul 1** prezintă cadrul teoretic pentru cele două câmpuri de informații descrise mai sus: cel al memoriei și cel al schimbărilor aduse de paradigma digitală, inclusiv la nivelul practicilor individuale și de familie în constituirea, organizarea și conservarea amintirilor și a memoriei de familie. **Capitolul 2** descrie metodologia de cercetare, cu accent pe schimbările pe care paradigma digitală le aduce și în domeniul cercetării antropologice. El prezintă netnografia ca metodologie de studiu al comunităților online, utilizând instrumentele clasice ale cercetării adaptate la domeniul online. De asemenea, capitolul prezintă și justifică alegerile metodologice, precum și considerentele etice avute în vedere la elaborarea cercetării. **Capitolul 3** prezintă modul în care sunt create și conservate artefactele fotografice, pe hârtie sau digitale și oferă o privire comparativă a practicilor actuale și a celor din familiile în care au crescut subiecții cercetării. O secțiune a capitolului este rezervată practicilor de gestionare a artefactelor fotografice, inclusiv utilizării și semnificării lor în diverse contexte. **Capitolul 4** face o analiză similară pentru narațiunile de familie, concentrându-se pe subiectele, organizarea și contextele de transmisie intergenerațională. **Capitolul 5** este dedicat transmisiei intergeneraționale și analizează mecanismele, contextele și rolurile diferiților membri ai familiei în constituirea memoriei de familie. **Capitolul 6** este dedicat „memoriei mediatizate” (van Dijck, 2007) și analizează modul în care tehnologiile digitale au intervenit în schimbarea practicilor de constituire, organizare și conservare a amintirilor personale și de familie. **Capitolul 7** prezintă concluziile cercetării, le contextualizează și deschide câteva viitoare direcții de cercetare.

Toate aceste teme sunt analizate transversal, în căutarea unor diferențiatori potențiali, de vârstă, gen sau competențe digitale. Firul roșu al lucrării, mai mult sau mai puțin explicit, este perspectiva „responsabilității pentru viitor” (Giddens, 1999): dacă există sau nu, dacă este resimțită sau recunoscută, dacă e necesar să fie stimulată și de către ce anume agenți.

Cercetarea a relevat că cele mai frecvente artefacte mnemonice rămân fotografiile, indiferent de suportul lor, însoțite de narațiunile de familie. Se remarcă o persistență a practicilor de fixare și conservare a amintirilor văzute în casele părinților și bunicilor: albumul

foto, formele neorganizate de păstrare („cutiile” cu fotografii) sau cele performative (vitrine, rafturi, tablouri înrămate). Se remarcă, de asemenea, o scădere în popularitate a acestor metode de la cohortă la cohortă, care poate fi pusă în legătură cu evoluțiile economice și politice din societate, atât în anii comunismului, cât și după 1990. Interesantă este aparenta revenire a coortei celei mai tinere (>2001) la metodele specifice mai degrabă bunicilor lor (<1960): o creștere a preferințelor pentru fotografia pe hârtie (mai „cool” și „very memory holding”, cum s-a exprimat un interviuat), creșterea preferinței pentru expunerea performativă, stimulată de rețelele sociale, dar și reîntoarsă cu fața spre casă, prin reapariția fotografiilor printate pe rafturi și „vitrine”.

În familiile bunicilor și părinților putem vorbi de o anumită *frugalitate a memoriei conservate*, o memorie centrată pe familie și rezervată lucrurilor considerate cu adevărat importante pentru aceasta, cu acte vădit intenționate pentru fixarea memoriei și, eventual, pentru transmiterea ei intergenerațională: fotografia era căutată, intenționată și, odată realizată, teaurizată (în principal, prin expunere sau păstrare protejată).

Această frugalitate are multiple explicații. Una dintre ele este tehnologică (disponibilitatea și accesibilitatea la tehnologiile foto erau reduse, competențele de prelucrare erau rezervate profesioniștilor sau unui număr redus de amatori). O alta este istorică, aproape toate familiile incluse în cercetare raportând episoade legate de război, deportări, refugiu, strămutări forțate sau teama de Securitate drept motive pentru lipsa de fotografii vechi din familiile lor. Nu în ultimul rând, opțiunile personale stau, de asemenea, la baza unor expuneri fotografice restrânse, fie din rațiuni estetice, fie din rațiuni de „refuz intern” (rezistența în fața de autoritate).

Prin contrast, cohortele mai noi dau dovadă de o accentuată *frivolitate mnemonică* stimulată de răspândirea camerei foto, inițial cea pe film, apoi cea digitală și culminând cu camera telefonului. Aceasta a dus la o inflație de „poze”, stocate cu bune intenții, dar fără metode, în omniprezentele „cutii cu poze”, care devin, în paradigma digitală, „cutii virtuale”. Ele sunt adevărate capsule ale trecutului, menite să fie ordonate într-un viitor indecis („cândva”). Până atunci, ele sunt un șantier al trecutului, prin accesare serendipică, vizitare ocazională și reinterpretare permanentă a contextului pe care îl oferă. Fotografia de amator para să fi „democratizat” producerea artefactelor mnemonice foto, mergând chiar până la trivializarea acestora.

Examinarea rolului artefactelor relevă existența unor linii de tensiune. O primă astfel de falie este cea care separă mediul casnic (mai degrabă decât cel „privat”) de cel din afara casei. Instanțele de viață curentă și interioară casei par a fi într-un continuu deficit de

documentare și, pe termen lung, există riscul instalării unei penurii de artefacte cu rol de ancoră mnemonică pe această temă. O a doua falie decurge din echilibrul precar dintre în actul real și cel performat care este surprins și fixat în artefactele vizuale și care pare a se înclina în favoarea celui din urmă. La combinația acestor două tendințe se naște riscul de a pierde reprezentarea vieții cotidiene „așa cum este”.

În ceea ce privește practicile de transmisie intergenerațională a amintirilor și memoriei de familie, narațiunea, povestirea orală pare a fi, și ea, o artă pe cale de dispariție. Chiar și respondenții care au avut acces la memoria generațiilor anterioare prin intermediul povestirilor par a fi mai puțin dispuși să o facă pentru cei care le urmează, la fel cum cohortele mai tinere par a fi mai puțin dispuse să asculte sau mai puțin capabile și să preia aceste narațiuni. Actul povestirii este declanșat de contexte sociale, precum reuniunile de familie sau apropierea fizică și sunt sprijinite de ancore mnemonice precum fotografiile. Comensalitatea și ospitalitatea, pe de o parte, și realizarea intimității și apropierii fizice a membrilor de familie, pe de alta, „proximitatea compulsivă” (Boden, Molotch, 1995) creează cadre care facilitează povestirea și, prin ea, transmiterea de informații între membrii de familie. Preferințele curente ale respondenților se îndreaptă spre contextele informale de transmitere, cu o creștere accentuată în cazul cohortelor >1991, cohorte formate din nativi digitali pentru care „informalul” pare a fi mai apropiat de stilul propriu de viață. Crește, de asemenea, ponderea preferințelor pentru rețelele sociale ca mediu de împărtășire a amintirilor în rândul membrilor de familie.

Prin dialog intergenerațional se transmit fapte, dar și valori, norme și practici - lucru care ridică vizibile provocări în context digital. Spre deosebire de valori și norme, care se modifică mai greu, practicile digitale evoluează rapid, ceea ce afectează „curgerea” cunoașterii între generații.

În transferul intergenerațional al memoriei de familie există un „povestitor” și un „ascultător” (Jones, Ackerman, 2018). Pentru o transmitere de succes a zestrei mnemonice, care să aibă un impact durabil, trebuie să existe „un cadru de interpretare comun care face ca împărtășirea să capete sens”(Shore, Kauko, 2017:99). Miza importantă este, deci, construirea acestui cadru comun, dincolo de diferențele de vârstă, de barierele tehnologice sau de structura familiei. În lipsa acestui cadru, amintirile riscă să se de-memorializeze, să își piardă valoarea pentru generațiile noi și ca atare, printr-un proces de marginalizare și uitare, să se piardă.

Cercetarea a relevat mai multe zone de interes în care tehnologiile digitale au modificat practicile de fixare, ordonare, conservare a amintirilor și, implicit, procesul de formare a memorie de familie ale respondenților.

Un prim aspect este deja discutata diferență între frugalitatea versus frivolitatea mnemonică. Fotografia digitală a devenit, în decurs de doar 10 ani, disponibilă, literalmente la înde-mână, accesibilă financiar și ușor de utilizat. Această triplă facilitate a condus la o inflație de artefacte, ceea ce a modificat comportamentele în materie de ce se „imortalizează”, ce se păstrează, cum se stochează și cum se ordonează. Pentru că artefactul fotografic digital își pierde „raritatea naturală”, el pare să își piardă și valoarea în ochii autorilor și posesorilor săi.

Odată cu dispariția materialității fotografiilor digitale dispare presiunea economică și cea legată de spațiului fizic de stocare, criteriile care impuneau (sau măcar stimulau) o minimă reținere și o triere ante-declanșare. Abundența de pixeli și calitatea lor de resursă nelimitată și virtual gratuită scade importanța fiecărui cadru fotografiat în parte și a artefactului foto digital, în general (un proces de de-valorizare). Instanța fotografiată nu mai este „captată” pentru o viitoare nemurire, ci doar pentru satisfacția momentului.

Aceeași imaterialitate induce, așa cum relevă cercetarea, și un mai slab sentiment de proprietate asupra artefactelor. Măsurile, chiar și minimale, de protecție împotriva unor accidente sunt ignorate de respondenți, nu neapărat din neștiință (oameni care *nu știu* cum să o facă), ci din ocultarea cu totul a acestei teme (oameni care *nu s-au preocupat* de ea). „*Nu m-am gândit niciodată la asta*” este un răspuns pe care l-am obținut frecvent în cursul cercetării când am chestionat grija pentru conservarea pe termen lung și transmitere intergenerațională a colecțiilor de artefacte digitale.

Artefactele digitale sunt considerate fie prea fragile, fie „nemuritoare”, ceea ce la face, în ochii respondenților, mai puțin prețioase, mai puțin demne de protecție, potrivit cercetării. Undeva, în interiorul acestui spectru se află cei pentru care experiența fixată digital este repetabilă („*mă mai duc la anul și fac alte poze*”), atitudine mai puțin legată de tehnologia digitală cât mai ales de evoluția contextului social, care a „deschis lumea” pentru români, care nu mai percep oportunitățile drept unice și care capătă mai multă autonomie și capacitate de *agency* în gestionarea experiențelor. Chiar și în condițiile în care par a avea un control mai mare asupra constituirii artefactelor, respondenții au arătat că doresc să externalizeze răspunderea pentru conservarea pe termen lung a acestora: fie către platformele sociale și sistemele lor de stocare automată, fie către serviciile comerciale (de tip cloud), fie către generațiile viitoare („se vor ocupa moștenitorii”).

Artefactele fotografice joacă o serie de roluri „tradiționale” în constituirea memoriei individuale și a familiei: iconic, de evocare, de documentare, de (re)cunoaștere de sine, un rol și unul performativ. Tehnologiile digitale reduc sau adaugă dimensiuni noi rolurilor „tradiționale” și aduc roluri noi. Scade capacitatea de evocare a artefactelor digitale, în

comparație cu cele materiale. Pe de altă parte, ubicua fotografie digitală lărgeste sfera în care se manifestă rolul de documentare al fotografiei, cuprinzând nu doar viața proprie, ci și pe cea a comunității. Se accentuează rolul său performativ, prin utilizarea rețelelor sociale și deschiderea expunerii, virtual, către toată lumea. Apare un puternic rol de comunicare, oamenii trimițându-se vești despre ei prin intermediul fotografiilor digitale. Apare, de asemenea, un intens rol de divertisment (cazul meme-ilor este doar exemplul cel mai facil) și un nou rol utilitar. În acest din urmă caz, fotografia devine o extensie imediată a memoriei biologice pe termen scurt, dar și un bun rezervor pentru documentarea vieții cotidiene „așa cum e”.

Tehnologiile digitale afectează și transmisia intergenerațională a memoriei de familie. Generațiile tinere, în special așa numiții nativi digitali, oameni care nu au cunoscut lumea fără Internet, devin, chiar de la vârste mici, autorități epistemice în domeniul acesta pentru familiile lor (*more knowledgeable other*, MKO, Vîgoțki, 1978). Această promovare a copiilor în poziția de autoritate epistemică le influențează și poziția generală în familie, emancipându-i și crescându-le autonomia, a indicat respondenții. În plus, din ce în ce mai frecvent, acest MKO de la care se caută autoritate epistemică este o entitate inanimată și virtuală (o aplicație, un produs video, un conținut digital sau o comunitate virtuală). Acest lucru ar putea constitui punctul de plecare al unei discuții despre ce *agency* are digitalului (dispozitive, software) și raportul de încredere care se stabilește între uman și tehnologic.

O ultimă observație pe această temă este legată de relativa încapsulare a celor două domenii – cel material și cel digital. Conversia dintre cele două tipuri de suporturi este modestă și în sensul digitalizării materialelor pe hârtie, și în cel al trecerii pe suport material a artefactelor digitale.

În cercetarea de față, patru sunt criteriile de segmentare care au produs rezultate semnificative: vârsta, sexul, situația parentală și gradul auto-evaluat de competențe digitale.

Am operat o segmentare pe cohorte, în funcție de anul nașterii, cu un pas de 10 ani. Am observat în acest felul dinamica în timp a unor practici și atitudini legate de constituirea și conservarea memoriei auto-biografice și de familie. În eșantionul cercetării, vârsta a funcționat ca un diferențiator semnificativ în preferința pentru anumite practici de formare și conservare a amintirilor, în manifestarea „simțului datoriei” față de memoria familiei și în dezvoltarea competențelor digitale.

Astfel, cohortele mai în vârstă sunt mai conservatoare și mai apropiate de practicile părinților și bunicilor, în timp ce cele mai tinere acționează mai „rebel”. Putem identifica aici cauze tehnologice (aparitia și dezvoltarea Internetului și a tehnologiilor digitale în România), dar și cauze socio-politice (căderea regimului comunist, deschiderea granițelor, migrația pentru

muncă și alterarea prin aceasta a structurilor familiei nucleare.). Apar noi forme de familie acceptate social (Švaříčková Slabáková, 2021), se schimbă raportul diferitelor dimensiuni în imaginea de sine (crește rolul sferei profesionale, de exemplu, care devine mai vizibilă), crește apetența pentru o participare socială și în afara familiei (ca în cazurile de documentare fotografică a unor chestiuni de interes public).

Al doilea punct în care vârsta respondenților s-a dovedit element de diferențiere este cel legat de manifestarea aceluși „simț al datoriei” pentru memoria familiei de care vorbeau Jones și Ackerman (2018). Acest simț funcționează ca factor de mobilizare în demersurile pentru conservarea pe termen lung a amintirilor de familie. Și, deși apare mai pregnant la cohortele mai în vârstă, care joacă rolul social de „bătrâni”, deci păstrători ai obiceiurilor (Peterson, 1998), nu le este specific doar lor și nu poate fi fixat un termen la care apare sau devine activ. Unii intervievați leagă activarea acestui simț al datoriei nu neapărat de vârsta biologică, ci de o maturitate emoțională necesară demersului, sau de situația parentală.

Al treilea punct în care vârsta face diferența este dezvoltarea competențelor digitale. Cohortele mai vârstnice au fost cele care au făcut forțat pasul de la analog la digital, în principal prin dezvoltarea unor practici legate de profesie sau a necesității de a rămâne într-un contact cât mai lesnicios și relevant cu membrii „familiei difuze” aflați în mai multe țări (Ivan, Hebblethwaite, 2016; Madianou, Miller, 2011). Cohortele vârstnice au avut sarcina cea mai grea în a se adapta noilor tehnologii și, deși falia tehnologică se menține, pentru tehnologiile cele mai simple (telefoane mobile, rețele sociale, sisteme de mesagerie privată) ea se încheie în special prin eforturile „bătrânilor”. Vedem aici ilustrarea teoriei lui Mannheim (1970), care susține că în timpuri caracterizate de înalt dinamism social, generațiile mai bătrâne tind să se alinieze valorilor și practicilor celor mai tinere.

Diferențierea după sex au fost extrem de utilă în discutarea rolurilor în transmiterea intergenerațională a amintirilor, în care femeile joacă cu preponderență rolul de „custode al memoriei de familie”. Această poziționare este întotdeauna auto-asumată și este explicabilă prin modul în care femeile se definesc pe sine în funcție de relațiile personale și își judecă reușitele funcție de abilitatea de a avea grijă de alții (Gilligan, 1993), precum și prin orientarea lor spre „interiorul casei” (Giddens, 2005; Mihăilescu, 2013).

Femeile se auto-evaluează constant mai slab în raport cu alții în ceea ce privește competențele digitale, în condițiile în care studiile europene indică o superioritate a fetelor și femeilor în comparație cu bărbații la acest capitol. În plus, femeile au fost mai mobile tehnologic, recuperând un handicap mai mare decât al bărbaților în ceea ce privește adaptarea la tehnologiile digitale de bază (vezi rata de accesare a Internetului de pe un telefon smart, care

este sensibil aceeași în prezent, în jurul a 98% pentru ambele sexe, deși în 2016, ponderea femeilor era de 67%, iar a femeilor peste 55 de ani, de doar 38%).

Segmentarea pe baza situației parentale a analizat diferențele dintre respondenții cu copii și cei fără. Cercetarea arată că persoanele cu copii sunt mai active în conservarea amintirilor decât cele fără copii, cele mai active fiind cele cu copii minori. De remarcat că persoanele fără copii nu sunt total lipsite de preocupări în acest sens, ceea ce indică o valorizare a memoriei auto-biografice, ca importantă pentru sine.

Rezultatele cercetării au arătat că nu există corespondență între gradul de competențe digitale și atitudinea de conservare responsabilă a artefactelor digitale. Fie termenul de „competență” – ansamblu de cunoștințe, abilități și atitudini - nu este pe deplin înțeles, lui fiindu-i substituit, în viziunea respondenților, acela de abilități, fie respondenții se supra-evaluează. Ambele explicații sunt verosimile într-o societate care pune accent doar pe cunoștințe și, eventual, abilități, în care competențele digitale au fost dezvoltate mai degrabă spontan și prin eforturi proprii, chiar și în contexte profesionale și care suferă acut de lipsa unor MKO autentici, chiar și în contextele educaționale.

Cercetarea și-a atins obiectivele și a obținut răspunsuri relevante și detaliate la întrebările cu care a pornit. Există însă limitări ale demersului curent, a căror depășire ar putea îmbogăți studiul acestei teme și aduce noi perspective.

O astfel de limitare derivă din modul în care s-a constituit eșantionul. Am pornit de la ideea expusă de Kozinets (2015), potrivit căreia comunitățile online, cele care se nasc și există exclusiv sau preponderent online, sunt terenuri legitime de cercetare. Eșantionul rezultat în urma diseminării chestionarului în „bula” mea de Facebook are o supra-reprezentare a femeilor (80%), iar cohortele sunt inegal reprezentate. Fiind parte a aceleiași „consocieri”, este de presupus că participanții au un anumit grad de similitudine în preferințe și stil de viață, preferințe care îi aduc împreună în această comunitate online. Cercetarea de față nu a avut niciun fel de ambiție de reprezentare statistică, ci doar rolul de a identifica și a formula ipoteze solide în ceea ce privește practicile curente de fixare și conservare a artefactelor mnemonice. Pentru a testa aceste ipoteze ar fi nevoie de o cercetare cantitativă, pe un eșantion mai divers, echilibrat și reprezentativ.

O astfel de cercetare ar trebui extinsă, de exemplu, la „nativii digitali”, cei născuți după 1990, mai slab reprezentați în prezentul eșantion și ale căror practici s-au vădit „rebele” față de tendințele celor de dinaintea lor. Cercetarea sugerează că, cu aceste cohorte, pare să dispară acel „cadru comun de interpretare” (Shore, Kauko, 2017) care face posibilă transmiterea intergenerațională a memoriei de familie. Cum am văzut, transmiterea intergenerațională nu

este doar despre fapte și evenimente, ci și despre valori și norme, iar de-valorizarea acestui segment de memorie la generațiile tinere poate avea ca rezultat pierderea lecțiilor de viață istorice asociate cu perioada respectivă.

O altă posibilă extindere ar fi către persoanele cu competențe digitale reduse. Fiind o netnografie, cercetarea de față s-a derulat prin intermediul tehnologiilor de comunicare digitale (platforme sociale, chestionar auto-administrat online, interviuri online). Ca atare, ea a cuprins, cum o arată și datele, persoane cu cel puțin competențe (sau abilități) digitale de bază. Ar fi interesant de văzut cum funcționează fixarea, ordonarea, conservarea și transmiterea memoriei de familie la persoanele fără aceste competențe, de ce alte mecanisme și resurse dispun oamenii și societatea pentru a documenta „viața așa cum e” în zilele noastre și cum se pot angrena aceste memorii autobiografice nedigitale în mai marea memorie colectivă a epocii.

O altă posibilă temă de cercetare este cea legată de *gentrificarea digitalului*. Cum a arătat cercetarea de față, memoria mediatizată este dependentă de tehnologii care devin vitale, chiar naturale în funcție și de accesibilitatea lor, de costurile de achiziție și exploatare. Pentru cea mai mare parte dintre participanții la cercetarea de față, chestiunea costurilor nu este o problemă. Dar ei vin din ceea ce ne place să considerăm „pătura de mijloc” a societății, cea care are nevoile curente de trai și confort asigurate. Ar trebui văzut cum se derulează lucrurile în păturile mai sărace ale societății, cum sunt percepute acolo costurile achiziției și utilizării tehnologiilor digitale, ce grad de „urgență” au aceste cheltuieli în bugetul unei familii. Riscul este acela de a lăsa în afara „memoriei colective” grupurile marginale. Pe termen lung, acest lucru poate duce la o gentrificare a memoriei colective. O cercetare asupra grupurilor „invizibile pe net” nu prin alegerea lor, ci din rațiuni economice, ar putea contribui la suplinirea, fie și fragmentară, a acestei lipse. În mod istoric, memoria colectivă a fost gentrificată și artefactele din care construim „istoria” provin mai degrabă din zonele privilegiate economic. Paradigma digitală oferă, cel puțin teoretic, mijloacele de a asigura „istoriei” un fundament mai divers și mai inclusiv. Dacă o astfel de atitudine este justificată moral sau este doar un efort intervenționist utopic constituie o temă vastă de discuție care se cere purtată.

O temă care a fost atinsă doar în treacăt în prezenta cercetare este cea a poziționării diferite a respondenților față de artefactele materiale și cele digitale. Din cercetare rezultă un tratament diferit al artefactelor materiale, considerate prețioase purtătoare de semnificații și de aceea „tezurizabile”, față de cele digitale, considerate mai degrabă „de unică folosință”. O cercetare mai detaliată, cu întrebări formulate mai nuanțat, poate ajuta la găsirea unor răspunsuri valide. O astfel de cercetare ar putea fi condusă pulri-disciplinar, implicând și

specialiști din domeniul psihologiei și neuroștiințelor, pentru a analiza și eventualele schimbări pe care tehnologiile digitale le-au adus modului în care percepem și interpretăm lumea.

Firul roșu al acestei cercetări este rolul pe care memoria auto-biografică și de familie a perioadei recente îl va juca, peste ani, în ceea ce va fi interpretat drept „trecut”. Ca atare, o temă emergentă majoră este cea legată de existența unei responsabilități explicite sau implicite față de „trecutul viitorului”. După modelul „dezvoltării durabile”, se poate imagina o datorie față de viitor în cazul prezervării amintirilor, pentru o „istorie durabilă”, inclusivă și echitabilă? Este această datorie normativă? Și dacă da, cui i-ar reveni datoria: statului, entităților corporative cu larg acces la date, dar motivate de un interes pecuniar în prelucrarea lor sau indivizilor?

Poate cea mai ofertantă posibilă temă de dezvoltare este aceea care privește manifestările „revoluției digitale” asupra societății românești. Suprapuse cu schimbările economico-sociale aduse de răsturnarea regimului comunist, tehnologiilor digitale și a celor de comunicații mobile au creat „furtuna perfectă” care a afectat modul de viață, structura familiei, identitatea personală, construirea imaginii de sine, obiceiurile individuale și de familie. Ar fi interesant de văzut dacă acest context complicat de la începutul anilor '90 îndeplinește condițiile de a fi considerat un *critical juncture* în istoria României.